

PAPER DETAILS

TITLE: Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Budist Bir Terim Olarak "Sadu (< Skr. Sadhu)"

AUTHORS: Hasan ISI

PAGES: 41-58

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1163669>

Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Budist Bir Terim: “Sadu < Skr. Sādhū” *A Buddhist Term in Old Uyghur Turkic Texts: “Sadu < Skr. Sādhū”*

Hasan İSİ *

Özet

Eski Uygur Türkçesi, Uygur Türklerinin sahip olduğu gelişkin dini yaşam ve kültürel seviyesini somut örneklerle ortaya koyan bir dönemdir. Özellikle din temelli gelişen toplumsal yaşam içerisinde Buda ve Mani öğretileri gibi çeşitli inanç sistemlerini benimseyen Uygur Türkleri, bu öğretileri anlama ve anlatma maksadıyla kökeni bu öğretilere dayalı felsefî bir dil inşa etmişlerdir. Türk dilinin soyut ve metafizik yönüne dayalı dinî terminolojisinin ilk örneklerinin verildiği bu dönem, özellikle Budist Uygur rahiplerinin tercümeyle dayalı faaliyetleri sonucu temeli atılan ve geliştirilen bir dönem olma özelliği de taşımaktadır. Halka anlayacağı dille seslenme ihtiyacı doğrultusunda, Budist terimlere elden geldiğince Türkçe karşılıklar verme anlayışını benimseyen “saf imanlı Budist” rahiplerin sahip oldukları din bilinci zamanla Türkçe dil bilincine evrilmiştir. Bu doğrultuda, Budist Uygur rahiplerinin sahip oldukları dil bilincinin ürünü olan sadu (Skr. sādhu) kelimesi, bahsi geçen rahiplerce Türk dilinin dinî terminolojisine kazandırılmış ifadelerden biridir. Bu çalışmada, “İyi!, Güzel!, Aferin!, Mükemmel!, Kutlu olsun!, Âmin!” anlamlarındaki sadu sözcüğü ele alınarak ifadenin Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki tanıklarına, Türk dilinin dinî terminolojisi özelinde terimin oluşum yönüne, dil ilişkilerine dayalı ödünçleme olayına ve ifadenin dinî olarak Hinduizm ve Budizm’de sahip olduğu kavramsal değere yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Buda, Hinduizm, Budizm, dinî terim, Eski Uygur Türkçesi, dinî terminoloji.

Abstract

The Old Uyghur Turkic is one period that shows the advanced religious and cultural level of the Uyghur Turks with concrete examples. Especially in the developing social life based on religion, the Uyghur Turks, who adopted various

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Ankara. hasanisi21@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

belief systems such as Buddhist and Manichaeon teachings, built a philosophical language based on these teachings in order to understand and explain these teachings. This period, in which the first examples of the religious terminology in Turkic based on abstract and metaphysical aspects are given, also has the feature of being laid and developed as a result of the translation-based activities of the Buddhist Uyghur priests. In line with the need to speak to the people in a language they will understand, the consciousness of the religion of "pure believing Buddhist" priests who adopted the understanding of giving Turkic equivalents to the Buddhist terms as much as possible has evolved into Turkic language consciousness. Accordingly, the word sadu < Skr. sādhu, which is the product of the language consciousness of the Buddhist Uyghur priests, is one of the expressions brought to the religious terminology of the Turkic language by the aforementioned priests. In this study, the Word sadu in the meaning "Good!, Well done!, Perfect!, Happy!, Amen!" will be examined along with examples of the expression in the Old Uyghur Turkic texts, in terms of the religious terminology of the Turkic language, the direction of the term, the borrowing event based on the language relations and the conceptual value of religion in Hinduism and Buddhism.

Keywords: *Buddha, Hinduism, Buddhism, religious term, Old Uyghur Turkic, religious terminology.*

Uygur Türklerinin 9. yüzyılda Orta Asya'da Buda öğretisine dayalı benimsedikleri dinî yaşam sistemi olan Budizm, Orta Asya Türk tarihi özelinde geniş topluluklarca sürdürülen bir öğreti niteliğini taşımaktadır. Türk Budizmi başlığıyla iki döneme ayrılan ilk dönemi Soğd, Tohar ve Çin ikinci dönemi ise ağırlıklı olarak Tibet Budizmine dayalı Tantrik sistem olan bu inanç sistemi, Uygur Türklerinin kültürel olarak gelişkin toplum yapısına sahip olduğunu açığa çıkaran bir göstergedir. Başta Budizm olmak üzere, çeşitli inanç sistemlerine dayalı kavramların dili olarak somut örnekler ortaya koyan Uygur dönemi dinî terminolojisi, Türk dilinin yazıtlar sonrası görülen soyut ve metafizik yönünün de olduğunu göstermesi bakımından işlenmiş bir dil sisteminin ürünüdür.

Budist Uygur rahiplerinin "halka anlayacağı dille öğretileri anlatma ve kavratma" güdüsünden hareketle, Türkçe dinî terim oluşturma içerisine girmeleri, Tezcan tarafından üç başlıkla "1. Genel dilde bulunan Şamanist ve Gök Tanrıcılık gibi eski halk inançları ile sıkı sıkıya bağlı sözcükleri kullanma. 2. Çeviri yoluyla Türkçe terim türetme. 3. Yabancı dilden alınan terimi yaygınlaştırma adına yanına Türkçe karşılığını ekleyip birlikte ikileme olarak kullanma." (2001, s. 315-316) şeklinde dile getirilmiştir. Bu doğrultuda, Tezcan tarafından belirtilen Budist Uygur rahiplerinin geliştirdikleri yöntemler içerisinde yabancı dilden alınan terimi Türkçede yaygınlaştırma adına eş anlamlı Türkçe karşılık vererek ikileme yapısı içerisinde yan yana kullanma

yöntemi, çalışmanın konusunu oluşturan *sadu* <Skr. *sādhu* ifadesinde görülmektedir. Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer alan *sadu* <Skr. *sādhu* terimi, iki başlığa ayrılarak öncelikle terimin Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki tanıklarına, bu terim özelinde Türk dilinin dinî terminolojisine, terimin oluşum yönüne, kavramın Türk diline aktarılma yönüne ve sözcüğün Hinduizm ve Budizm’de sahip olduğu dinî değere değinilerek Türk dilinin sahip olduğu dinî terminolojinin nitelikleri gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Tanıklar

İlk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *sadu* şeklinde tanıklanan “İyi!, Güzel!, Mükemmel!, Aferin!, Kutlu olsun!, Âmin!” anlamlı bu sözcük, Budist literatüre ait bir terim olarak görev yapmaktadır. İfadenin Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki kullanımına bakıldığında, sözcüğün dönem sözlüklerinde *sadu* <Skr. *sādhu* “iyi” (Doğan & Usta, 2014, s. 269) ve ikileme olarak da *sadu sadu* “iyi iyi” (Can, 2010, s. 84, 209), *sadu edgü* “iyi, güzel” (Can, 2010, s. 88, 103, 209) ve *sadu edgü lıgso* “iyi, güzel” (Can, 2010, s. 333; Ölmez, 2017, s. 284) şeklinde görünümünün olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Uygur Türkçesine ait bu ifadenin dönem eserlerindeki tanıkları şunlardır:

AY 24/24: *sadu ädgü lıgso* “iyi, güzel!” (Kaya, 1994, s. 70).

AY 34/15: *sadu ädgü lıgso* “iyi, güzel!” (s. 74).

AY 126a/2: ... *sadu ädgü* “iyi, güzel!” (s. 116).

AY 343/1: ... *sadu ädgü*... yme kutlug bolsun “...iyi, güzel... kutlu olsun!” (s. 207).

AY 344/3: kenkilärkä ulalmakı bolsun *sadu ädgü*... “Sonrakilere ulaşması gerçekleşsin. Âmin!” (s. 207).

AY 458/22: ... *ädgü* toyınlarka... *sadu lıgso* “... iyi rahiplere ... iyi, güzel!” (s. 257).

AY 462/15: <*sadu sadu*> *ädgü ädgü* şarıputrı-ya... “<güzel güzel> iyi iyi Śāriputra’ya!” (s. 259).

AY 497/13: ... *sadu ädgü* “iyi, güzel!” (s. 274).

AY 674/13: *sadu ädgü lıgso* ... “iyi, güzel!” (s. 348).

BT VII B 101-104: açari katın yalvaru ötünmişkä m(ä)n punyaşiri ävirü tägintim, *sadu sadu* “ Ben Puṇyaśrī, birçok kez alçak gönüllü Ācārya Sapdati’ye yalvarıp ricada bulunarak bu eseri çevirdim. Kutlu olsun, Âmin!” (Kara & Zieme, 1976, s. 66).

BT XIII 20.45: ... burhan kutın bulzunlar... sadu “... Buda saadetini bulsunlar... Âmin!” (Zieme, 1985, s. 228).

BT XIII 20.80: ...alkunı biltäçi burhan bolalım: sadu sadu “...Her şeyi bilen Buda olalım, Âmin” (s. 126).

BT XX 1184: sadu sadu maitri-y-a “Harika, becerikli, Maitreya’ya!” (Zieme, 2000, s. 138).

BT XXIII G 318-320: ... yula tamturgu künlär tükädi. sadu sadu “... meşalelerin yakıldığı günler bitti. Güzel, güzel, iyi, iyi!” (Zieme, 2005, s. 146).

BT XXIII F 189-192: tözün ög mariçi atl(ı)g d(a)rni tükädi: sadu sadu bolzun “Soylu Anne Mārīcī adlı dhāraṇī sona erdi: Kutlu olsun, Âmin!” (s. 108).

BT XXV 2056-2057: namobut: namod(a)rm: namosaṇ: sadu sadu “Buda’ya saygı, öğretiyeye saygı ve topluluğa saygı! Âmin, âmin!” (Wilkens, 2007, s. 189).

BT XXVIII B 179-180: atı kötrülmiş t(ä)ṇri t(ä)ṇrisi burhan inçä tep y(a)rılıkadı: sadu sadu “Adı yüceltilmiş, tanrılar tanrısı Buda, şöyle buyurdu: İyi, iyi!” (Yakup, 2010, s. 68).

BT XXVIII G 106-107: korkınçig sansartın t(ä)rk ozzunlar: sadu sadu “Korkunç *samsara* denilen yaşam döngüsünden hemen kurtulsunlar. Âmin, âmin!” (s. 245).

DKPAM 1755-1756: ... bo buyanım küçintä burhan kutın bulayın sadu bolzun... “Bu sevabım sayesinde Buda saadetini bulayım. İyi olsun!” (Elmalı, 2016, s. 121, 248).

Maitr. 18/23-24: ... takı ymä alku yer suvlarda sadu kılmak ün işitilti “Aynı şekilde bütün dünyalarda “Sādhu” diye bir ses duyuldu” (Tekin, 1976, s. 65, 203).

Totenbuch 1009-1010: m(ä)n boşgutçı sarıg tutuṇ asuday ogulnıṇ lingçisi üzä bitidim. sadu ädgü “Ben Asuday’ın oğlunun öğreticisi Sarıg Tutuṇ, ricası üzerine bunu yazdım. Kutlu olsun! (Zieme & Kara, 1979, s. 163).

UV 301-303: olar alkugun ymä sadu temäklig savıg sözlämäki bolur “Onlar ayrıca, “Mükemmel! Gerçekten harika! Aferin!” denilen sözü söyler.” (İsi, 2019, s. 180, 378).

İfadenin Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde kapsamlı örnekleri, Altun Yaruk adlı eserde görülür. Budist öğretinin başvuru kaynağı niteliğindeki bu eserde, *sadu* (<Skr. *sādhu*) sözcüğünün ağırlıklı olarak eş anlamlı *ädgü* ve *ıgso*

kelimeleri ile kullanımı söz konusudur. Sözcüğün Budist metinler sonunda, “Kutlu olsun!” anlamında İslamî metinlerde görülen “Âmin!” ifadesine karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Hacer Tokyürek tarafından çalışılan Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç’te ifadenin “iyi, erdemli, güzel, becerikli” anlamları 3505. ve 3514. (2018, s. 924) satırlarda görülmektedir. BT VII’de Puṇyaśrī adlı kişinin efendisine ricada bulunarak eser çevirdiği ve devamında “Kutlu olsun!, güzel olsun!, Âmin!” anlamında belirttiği iyi dilekleri *sadu* ifadesiyle verilmiştir. BT XIII 20.45; 20.80 ve BT XX’de *sadu* ifadesinin aynı şekilde iyi dileklere karşılık vermede onay görevi yüklenen işlevi söz konusudur. Burada ifadenin “Kutlu olsun!, Mübarek olsun!, Âmin!” şeklinde aktarımı yapılabilmektedir. BT XXIII G 318-320’de *sadu* ifadesinin doğrulama ve onay işlevinde “iyi, iyi ya da güzel, güzel” ve F 189-192’de “kutlu olsun!, mübarek olsun!” anlamında kullanıldığı görülmektedir. BT XXV’te *sadu* ifadesinin belirtilen Buda, öğreti ve cemaat üçlüsüne yönelik kabul ve onayı bildiren işlevi söz konusudur. BT XXVIII B 179-180’de *sadu* ifadesinin “iyi, güzel” ve G 106-107’de kabul ve onay anlamıyla beraber “Kutlu olsun!, Mübarek olsun!, Âmin!” anlamlarında kullanımı söz konusudur. DKPAM’da *sadu* ifadesinin *bol-* “olmak” fiiliyle fiil kategorisine geçtiği “iyi olmak” ve devamında gerçekleşmesi istenen arzuya karşı iyi dilekte bulunma anlamına ulaştığı görülmektedir. Gelecekteki Buda Maitreya ile buluşmanın anlatıldığı Maytrisimit metninde *sadu* ifadesinin “İyi!, Güzel!, Aferin!” anlamındaki görünümü duyulan sesle anlaşılmaktadır. Tibet Budizmine ait metinlerden Naropa öğretisini anlatan Totenbuch kitabında *sadu* ifadesinin yazılan ve tamamlanan esere yönelik “Kutlu olsun!, Mübarek olsun!, Âmin!” anlamları söz konusudur. Aynı şekilde Tibet Budizmine ait bir *dhāraṇī* “büyü” metni olan Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī’da *sadu* ifadesinin Buda uygulamasının başarılı ile sonuçlanmasının ardından söylenilen “İyi!, Güzel!, Mükemmel! ve Aferin!” anlamlarında kullanımı söz konusudur.

2. Dinî Bir Terim Olarak “Sadu < Skr. Sādhū” İfadesi Üzerine

Çalışmanın bu bölümünde, Eski Uygurca *sadu* < Skr. *sādhū* ifadesi özelinde birbiriyle ilişkili başlıklara yer verilerek öncelikle Eski Uygur Türkçesi döneminde var olan dinî terminolojiye, bu terminolojinin oluşumunda rol oynayan kültürel ilişkilere dayalı ödünçleme olayına ve kavramın dinsel olarak Hinduizm ve Budizm gibi öğretiler temelinde sahip olduğu değer ortaya konmaya çalışılmıştır.

2.1. Eski Uygur Türkçesinin Dinî Terminolojisi Üzerine

Eski Uygur Türkçesi, sahip olduğu dinî terminoloji ile Türk dili araştırmacıları için kavramsal incelemeler açısından zengin örneklerle sahip bir dönemdir. Uygurlar vasıtasıyla görülen dinî terminoloji, Budizm ve Manihaizm temelli gelişen dinî yaşam içerisinde Türk diline verilen önemi göstermesi bakımından önemli bir filolojik göstergedir. Başta Budizm olmak üzere, çeşitli dinlerin öğretilerini “halka anlayacağı dille seslenme ve kavratma” güdüsünden hareket etme çabası, Budist Uygur rahipleri tarafından başarılı bir şekilde yürütülmüş, özellikle Budizmin dili olan Sanskritçe ve Çince gibi öğreti ifadeleri Türkçeleştirmeye çalışılarak halkın bu öğretileri kolaylıkla kavraması hedeflenmiştir.

Temelde Türk dili, özelde ise Eski Uygur Türkçesini kapsayan dinî terminoloji üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, ilk çalışmalar arasında Saadet Çağatay’ın “Türkçede Dinî Tabirler” adlı yazısının olduğu görülmektedir. Çağatay, bu eserinde Eski Türk dinî yaşam sistemi içerisinde önem göstermiş Türkçe terimlere değinerek özellikle Budizm ve Manihaizm gibi öğretilere ait ifadelerin İslamiyet’le beraber kaybolduğunu belirtmektedir (1968, s. 191). Çağatay, sıraladığı 12 madde başıyla beraber Sarı Uygurların da dilinde görülen eski dinî terimlere yer vererek Türk dilinin dinî terminolojisini benimsenen din ve öğretiler özelinde göstermiştir.

F. Sema Barutcu Özönder, “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma” adlı çalışmasında, Kutadgu Bilig özelinde Türk dilinin dinî söz varlığı üzerine değerlendirmelerde bulunur. Özönder, “Türk dilinin dinî ve felsefi dil olma boyutunu gerçek anlamda Buddhist Türklerin zihinsel gayreti ve kalem gücüyle kazandığını söylemek gerekir. Bu çevreye ait zengin dinî külliyat ilgilenenlerce malumdur. Türk İslamiyeti ise, Buddhist Türklüğün dikkatle, incelikle işlediği bu zengin dili Erken Ortaçağda Kuran’ı ve İslam’ın yolunu kendi hedef kitlesine anlatırken mükemmel bir biçimde kullanmasını bildi. Erken Orta Türkçenin bugüne kalan dinî-didaktik edebiyatı bunu açık biçimde gözler önüne serer.” (2003, s. 13, 14) açıklamasıyla İslamî Türkçe metinlerin yararlandığı dinî terminolojinin Budist geleneğe gittiğini belirtmektedir. Ayrıca, Özönder’in görüşlerinden hareketle, Türkçenin hangi din olursa olsun, kelimelere metafizik anlam yüklemekte başarılı olduğu ve yeni din değişimlerinde dahi bu özelliğin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurlarda İstıhlara Dair” adlı yazısında Eski Uygur Türkçesi dönemi dinî terminolojisinin felsefî açıdan yeterince incelenmediğini

belirterek dönem metinlerinde görülen bir grup dinî ifade hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur (1940-1942, s. 56).

Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples* adlı çalışmasının “The Lexical Composition of The Turkic Languages” adlı bölümünde Türk dilinin söz varlığına değinerek sahip olunan dinî terminolojiye de değinmiştir. Menges, Türk dilinin ödünç sözcükler karşısındaki durumunu farklı halklarla başlayan kültürel ilişkilerle gerçekleştğini belirterek bu doğrultuda yabancı dillere ait kavramların Türk diline bu yoldan yerleştğinden bahsetmektedir. Özellikle Doğu Türkistan’da Klasik Uygur dilinin yoğun çeviri faaliyetlerine rağmen Türk dili içerisinde çok az sayıda yabancı sözcüğün söz varlığında yer aldığı görülmektedir. Menges, çoğu Uygur Budist metninde özel bir dinî terminoloji oluşturma amacıyla başka dillerden gelen ifadelerle Türkçe karşılıkların verildiğini belirtmektedir (1995: 165).

Klaus Röhrborn, “Zur Rezeption der chinesisch-buddhistischen Terminologie im Alttürkischen” adlı yazısında, Uygur dönemi Budist terimlere değinmiştir.

Mehmet Ölmez, “Türkçede Dini Tabirler Üzerine” adlı yazısında Türk halkının tarih sahnesine çıktığı günden bu yana çeşitli din ve öğretilerle temasa geçip bu inanç sistemleri doğrultusunda dinî bir terminoloji oluşturdıklarından bahsetmektedir (2005, s. 214). Bu doğrultuda Uygur Türklerinin oluşturdıkları dinî terminolojinin İslamî devre aktarıldığını belirten Ölmez, bu ifadeler arasında *yükün-* “saygı göstermek, secde etmek” ve *kılınç* “davranış, amel” örneklerini vermektedir (s. 215).

Eski Uygur Türkçesinin dinî terminolojisi üzerine kapsamlı çalışmalar ortaya koyan isimlerden Hacer Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri* adlı doktora teziyle (sonradan kitaplaştırılan) alanda görülen boşluğu dolduracak bir çalışma ortaya koymuştur. Çalışmasında Budizm ve Manihaizm terimlerini tematik olarak karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen Tokyürek, bu çalışma dışında dönemin söz varlığına yönelik incelemelerini “Eski Uygur Türkçesinde “Köngül” Sözü” adlı yazısında da devam ettirmiştir. Tokyürek, “Çeviri edebiyatı olan ve çoğunluğu Budist metinlerinden oluşan Eski Uygur Türkçesinde pek çok terimsel ifade yer almaktadır. Uygurlar dinî metinleri çevirirken bu metinlerde geçen pek çok terimi kendi dillerine ustalıkla aktarmışlardır. Ayrıca bu terimleri kendi dillerinde ifade etmek için de bazen kendi kaynaklarından bazen de yabancı kaynaklardan faydalanmışlardır.” (2013, s. 247) açıklamasıyla sahip olunan dinî terminolojinin oluşum amacı ve durumuna değinmiştir.

Murat Elmalı, *Eski Uygurca Gramer Terimleri vibakti-samaz* adlı çalışmasında Eski Uygur Türkçesi dönemi filolojik çalışmalarla ilgili olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde dinî eserleri çeviren Budist rahipler ve çevirmenlerin çeviri yaptıkları dilleri çok iyi bildiklerini (2015, s. 11) belirterek iki dilli bir toplum yaşayışı içerisinde inşa edilecek dinî sisteme dayalı malzemenin dilinin de gelişkin ve anlaşılır olması gerektiği inancındadır.

Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını” adlı yazısının “Eski Türk Çağında Filoloji ve Türkçecilik Çabaları” bölümünde, Eski Uygur Türkçesinin dinî terminolojisine değinmektedir. Tezcan, “A. von Gabain, özellikle Uygur Hanlığının son dönemlerinde ve Hanlığın yıkılmasından sonraki dönemde filolojik kesinliğe büyük önem verilmiş olduğunu ileri sürmektedir. 8. yüzyıldan başlayarak Budizm ve Manihaizm metinlerinin özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmiş olması, başlangıçtan beri filolojik çalışmanın geliştirildiğini ortaya koymaktadır.” (2001, s. 315) açıklamasıyla Uygurlarda başlayan çeviri hareketlerinin dil incelemeleri üzerine sağlam bir bilinç oluşturduğunu, bu doğrultuda oluşturulan tercüme heyetleriyle Türkçe dinî terimlerin ortaya konduğunu ifade etmektedir.

2.2. Oluşum Yönü Bakımından “Sadu < Skr. Sādhū” İfadesi

Eski Uygur Türkçesinde *sadu* kelimesi “İyi!, Güzel!, Aferin!, Mükemmel!, Kutlu olsun!, Âmin!” anlamlarında genellikle ikileme olarak *ädgü* ve *ıgso* sözcükleriyle kullanılmaktadır. *Sadu* sözcüğü ile beraber kullanılan ikileme yapısı *sadu ädgü ıgso* “iyi, güzel” ve *sadu ıgso* “iyi, güzel” örnekleridir. Türkçe *ädgü* yapısıyla temsil edilen “iyi, güzel” anlamının eş anlamlılık dairesi içerisinde *sadu* ve *ıgso*¹ sözcükleriyle oluşan ikilemelerde görülmesi, çevirmenlerin Türk diline yerleştirmek istedikleri Budist dinî terimlerin yaygınlaşması amacıyla ileri gelmektedir. Budist terimin yaygınlaşması adına Türkçe karşılıkları ile beraber ikileme olarak kullanım, Tezcan (2001, s. 316)

¹Eski Uygur Türkçesinde *sadu ädgü ıgso* “iyi, güzel” (Can, 2010, s. 333) ikilemesinde görülen *ıgso* sözcüğü Tibetçe *legs-so* ifadesinden gelmektedir. Juten Oda, kelime için “Tibetçe *legs so* biçimi, Uygurcada *ıgso* şeklinde “iyi” anlamına gelmektedir. Bu “legs-so” ibaresine 1350 yılında istinsah edilen Uygur-Budist metninde de rastlanır.” (1979, s. 185) açıklamasını yaparak kelimenin Tibetçe kaynaklı ödünçleme olduğunu belirtmektedir. Tibet Budizmi ile ilişkilerin başladığı Yuan döneminden önce, Altun Yaruk Sudur’da kelimenin görülmesi, erken dönemli ödünçleme ilişkilerinin bu kültürler arasında olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu kültür ilişkilerinin geneline değinen Ethem Rahimoviç Tenişev “Eski Uygurcada yabancı dillerden geçmiş kelimeler (bunlara Toharca, Farsça ve Arapçayı eklemek lazım” sayıca daha çok ve söz varlığı yelpazesinin çeşitli alanlarında (din, felsefe, tıp, astronomi, şiir, ticaret, günlük hayat, insan, halk adları) yaygın olarak kullanılıyorlar. Bunlardan biri de *ıgso* (<Tibetçe *legs-so* “iyi, hoş”) kelimesidir.” (2012, s. 65-66) açıklamasıyla kelime hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

tarafından da dile getirilen dinî terminoloji oluşturma yöntemlerinden biridir. Ayrıca, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu yaklaşıma uygun terimlerden biri de, *sādhu* isminden türemiş *sadumati* ifadesidir. Sanskritçe *sādhu* ve *-matī* ifadelerinden oluşan bu ifade, 善慧地 “shàn huì de” on güce sahip olma, kurtarma durumunun nerede ve nasıl şekilde gerçekleştiğini anlama” anlamına gelmektedir (Soothill & Hodous, 1937, s. 369). Bu ifadenin dinî terminoloji içerisinde karşılığı “*tokuzunç sadumati bilgä biligtä uzanmak atl(ı)g oron ol.*” (Tokyürek, 2018, s. 516, 517) örneğinde görülüp ifade “Dokuzuncusu sādhumatī (denilen) bilgide yükselmek adlı yerdir ki” (2018, s. 599) anlamına gelmektedir.

2.3. Ödünçleme Örneği Olarak Eski Uygur Türkçesinde “Sadu < Skr. Sādhu”

Eski Uygur Türkçesinde görülen bu ifade, Sanskritçeden Türk diline doğrudan aktarılmamıştır. Buda öğretisine dayalı dinî yaşam tarzını benimseyen Uygurların Budizmle tanışmalarını ve bu öğretiye dayalı düşünce sistemlerini sağlayıp aracı rol oynayan kesim Soğdlar ve Toharlardır. Bu aracı rolün başlangıcı, Uygurların Orta Asya’da gelişkin bir ticari sisteme sahip Soğd ve Tohar medeniyetinin etkisinde kalmasına dayanmaktadır. Ticari ilişkiler sonucu yaşanan yakınlaşmalarla beliren kültürel temas, bu halkların yaşam şekllinden Uygurların etkilenmesini sağlayarak Hindistan kökenli Budizmin Uygurlarca benimsenmesini sağlamıştır. Türk Budizminin ilk evresinin mimarı konumundaki Soğdlar ve Toharlar, yaşanan kültürel gelişmeler neticesinde Uygurlara Budizmi öğretmiş, devamında kendi dillerindeki Budizme ait terimleri, Türk diline aktarmıştır².

BT XXV’te Sanskritçe kökenli *sadu* ifadesi, Jens Wilkens’e göre Toharcanın A lehçesinden Eski Uygur Türkçesine aktarılmıştır (2007, s. 402). İfadenin Soğdcadaki karşılığını da *s’ōw* şeklinde veren Wilkens, yukarıda belirtilen görüşleri doğrulayarak Sanskritçe ve Çince terimlerin Soğdlar ve Toharlar vasıtasıyla Türk diline aktarıldığını göstermektedir. Wilkens’in Sanskritçeden değil de Toharca A ve Soğdcadan verdiği bu karşılıkların yer aldığı sözlüklere bakıldığında, Soğdcada ifadenin *s’ōw* şeklinde Sanskritçe *sādhu* “Mükemmel!” (Gharib, 1995, s. 350) ve Toharca B’de *sādhuke* “kutsal adam” ifadesinin *sādhu* (Adams, 1999, s. 681) kelimesine gittiği görülmektedir.

²Özellikle Türk-Tohar ilişkileri özelinde dinî yaşamla ilgili bilgiler, Hakan Aydemir tarafından işlenmiştir: Bk. Hakan Aydemir (2009). Bemerkungen zu den Tocharisch-Türkischen und TocharischUigurischen Beziehungen (türkisch twqry, sogdisch twyr’k, persisch t(u)gr(a)q). *Journal of Oriental and African Studies*. Volume 18, Athens-Greece, 159-181.

2.4. Hinduizm ve Budizm’de Kavramsal Olarak “Sādhu” İfadesi

Bu başlık içerisinde önceki bölümlerde verilen değerlendirmeler, Hinduzim ve Budizm özelinde sonuca bağlanarak kavramın ait olduğu dinî terminolojinin niteliği, bu terminolojiye ön ayak olan kültürel ve dinî ilişkiler sonucu görülen ödünçleme olayı ile ilgili terimin kökeninin gittiği öğretilerin gelişim aşamaları gösterilmeye çalışılmıştır.

2.4. 1. Sözlük Anlamı Olarak “Sādhu” İfadesi

Hem Geleneksel Budist uygulamalarda hem de toplumsal yaşamdaki eylemlerde genellikle yapılacak işten önce ve sonra “kutluluk ve refah” getirmesi için üç kez söylenen “Mükemmel!, Gerçekten iyi!” anlamlı Sanskritçe *sādhu* ifadesi, “bir amaca ulaşmak” anlamlı *sadh* kelimesinden türemiştir. Sözcüğün sahip olduğu kavram alanı “düz, doğru, şaşmaz, hazır, dostça, itaatkâr, etkili, mükemmel, iyi, soylu, erdemli, değerli ya da onurlu” şeklinde zenginliğe sahiptir (MacDonell, 1893, s. 346). *Sādhu* ifadesinin MacDonell’de gösterilen tanımları dışında, ifadenin dinî olarak bir uygulamayı etkili şekilde yapma sonucu “soylu ya da onurlu” biri olma seviyesini gösteren yönü de söz konusudur. MacDonell ve Monier-Williams tarafından gösterilen anlam ve örnekler, sözcüğün sahip olduğu kavram genişlemesinin yoğun olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, *sādhu* sözcüğünün bilinen “iyi, güzel, erdemli, vb.” anlamlarının yanı sıra, bir dili tanımlama için doğru, saf ve klasik anlamlarına gelmesi ve aynı şekilde Budist toplum içerisinde öneme sahip kutsal kadın ve adamlar anlamına gelen bir topluluğa ad olması (*Sādhular*), bahsedilen kavram genişlemesinin niteliğini ortaya koymaktadır (Monier-Williams, 1899, s. 1201). Gakkai’de *sādhu* sözcüğü, Çince 善哉 *shànzāi* ifadesine karşılık gelir. Terim, “Mükemmel!”, “Çok iyi!” ya da “Harika!” anlamlarına gelmektedir. Bu ifade, bir övgü ya da onaya karşılık gelmektedir. Buda ya da Budist öğretmen, bu sözcüğü, bir öğretiye yönelik olarak övgü ve açıklama yaptığında kullanır. Budist metinlerde bu ifade, İngilizce çevirilerde “Excellent!, excellent!” ya da “Well done, well done!” olarak karşılık bulur. Bu ifade, Lotus Sūtra ve Buda Hazinesi konuşmalarının 11. bölümünde, mücevherli kulenin içerisinde duyulur. “Mükemmel (*Sādhu*), mükemmel (*Sādhu*), mükemmel (*Sādhu*) Śākyamuni, Dünyada onurlandırılmış kişilerden olan kimse!”. Bu terim, büyük eşitlik bilgeliliğini Bodisattvalara miras bırakan Budalar tarafından korunan ve akılda tutulan öğretinin kabulü için söylenir (Gakkai, Nichiren Buddhism Library, *Sādhu* maddesi).

Ayrıca, terimin Budist edebiyat içerisinde karşılıklarına bakılınca, *sādhu* ifadesi için Çince 娑度 *suō dù*= Skr. *sādhu* “iyi, erdemli, mükemmel, aziz”, Çince

善 *shàn* ifadesi ile beraber eş anlamlı Skr. *sādhū*, Skr. *bhadra*, Skr. *kuśala* ifadeleri “iyi, erdemli, çok güzel, başarılı”, Çince 善哉 *shànzāi*= Skr. *sādhū* “iyi, mükemmel!” ve Çince 聖 *shèng*= Skr. *ārya*= Skr. *sādhū* “bilge ve iyi, karakteri doğru, kutsal, aziz” kelimeleri söz konusudur (Soothil & Hodous, 1937, s. 368).

2.4.2. Hinduizm ve Budizm’de “Sādhū” İfadesinin Kavramsal Değeri

Terimin ifade ettiği dinsel değere bakıldığında, *sādhū* kelimesinin, Budist inanırlarca temelde “iyiliklerin paylaşılması” adına söylendiği görülmektedir. Buda öğretisine göre, üç kez “*sādhū! sādhū! sādhū!*” söylenmesi kişiye refah ve zenginlik getiren amaca yönelik bir uygulamadır (Sumagala, 2018, s. 2-3). Buda değil de örneğin bir Bodisattva tarafından ortaya konan bir metnin sonunda da söylenen bu ifade, genellikle Budist sūtraların tanınması, yetkilendirilmesi ve kanonik bir metne dönüştürülmesi gibi etkilere sahiptir. Bu durumu, Buda dışında farklı Bodisattvalar tarafından oluşturulan Avatamsaka Sūtra’da görürüz (*The Seeker’s Glossary of Buddhism*, 1998, s. 645).

Bir meditasyon seansında, önemli bir sūtrayı zikrederken ya da önemli bir işi kendisi ya da bir başkası yaparken o işin öncesi ve sonrasında *Sādhū!*, *Sādhū!*, *Sādhū!* ifadesini söylemek, Budistler için geleneksel bir ritüeldir. Buda öğretisinin amacını yansıtan bu ifadeyi zihinsel olarak meditasyon durumunda da söylemek kişiyi on günahattan alıkoyan aklını ve zihnini saflaştıran bir ifadedir. Budist yaşam dışında toplumda da karşılık bulan bu ifade, kişiyi sevinçli kılarak yaptığı işten zevk almasını sağlamaktadır. Sevincin getirdiği zevkle ortaya konan iş öncesi ve sonrası söylenen bu ifade, her açıdan olumluluk taşımaktadır (Pure Dhamma, *Sādhū-Symbolizes Purified Hadaya Vatthu Mind*). Ayrıca, Hinduizm ve Jainizm³’de olduğu gibi, bu ifade, *Sādhū Baba* olarak adlandırılan öğretmenler olarak düşünülür. *Sādhū* ifadesi, ancak iyi yapılmış mükemmel bir işi anlatan bir söz olarak kullanıma sahiptir. Budist öğretilerde var olan

³Caynizm, MÖ 6. yüzyılda Hint yarımadasındaki Ganj Havzası’nda bulunan Bihar eyaletinde ortaya çıkmış bir inanç sistemidir. Günümüzde yaklaşık 4 milyon mensubu bulunmaktadır. Ateizm ve hümanizm anlayışına dayalı bu din, Gandhi ve Kalidas gibi dünya çapında tanınan ünlü edebiyatçı ve siyasetçileriyle kendisini dünyaya duyurabilmiştir. Canlılara aşırı değer veren ve onlara zarar verilmesini yasaklayan bakış açısı, özel mülkiyeti reddeden anlayışı ve ölüm orucu gibi kendine has özellikleriyle diğer inançlardan farklı bir görünüm sergiler. Caynizm, diğer Hint dinleri gibi Hinduizm’e tepki olarak doğmuş; kast sistemine, çok tanrıcılığa ve kanlı kurban törenlerine karşı çıkmıştır. Bu inanç sistemi, yine Hinduizm’e tepki olarak ortaya çıkan Budizm’e bazı yönleriyle benzemektedir. Her ikisinin aynı zaman diliminde ve bölgede ortaya çıkması, Vedalara ve onların uygulamalarına karşı çıkmaları, kast sistemini reddetmeleri, âlemin yaratılmasında Tanrı’nın rolünü önemsememeleri, Arhat ve Mukti gibi kavramları aydınlanmaya ulaşanlar için aynı anlamda kullanmaları Caynizm ve Budizm’in ortak özellikleridir (Sümer, 2018, s. 254).

uygulamalar sonucu bu ifadenin ahlak, bilgelik ve akıl noktasında anlamları söz konusudur. Budist öğretilerde *sādhū* ifadesinin tekrarı sekiz katlı yüce yol olmalıdır. Bu doğrultuda kişi, farkındalık uygulamasıyla kişi *sādhū*'nun derin anlamını fark edebilir (Proper of usage of *Sādhū*).

Terimin bugünkü kullanımlarına bakıldığında, ifadenin özellikle Myanmar'daki Budistlerce söylendiği görülmektedir. Myanmar'daki Budist tapınaklarında, Budist uygulamaları destekleyen sponsor kişiler ile beraber katılımcılar, *sādhū* ifadesini, Buda'nın maddi zenginliği reddetmesi durumunu onure etmek için kullanırlar (Encountering Buddha).

Ayrıca, Eski Uygur Türkçesinde görülen *sadu* ifadesinden türeyen *sadumatı* ifadesi, Budist literatürde Skr. *sādhumatī* ifadesine karşılık gelmektedir. Skr. *sādhū* ve *-matī* ifadelerinden oluşan bu ifade, Çince 善慧地 “shàn huì de” on güce sahip olma, nasıl kurtarma durumunun nerede ve nasıl şekilde gerçekleştiğini anlama” anlamına gelmektedir (Soothill & Hodous, 1937, s 369). Bu terim, aynı şekilde Mahāyāna Budizminde *bhūmi* terimi içerisinde de yer almaktadır. *Bhūmi* ifadesi, Bodisattvaların ruhsal gelişim süreçlerini içeren bir terim olarak aydınlanma gücü ile diğerlerinin kurtuluşunu sağlama adına Budalık amacını erteleme demektedir. Bu aşamalar, çeşitli metinlerde 7, 10 ve 13 aşama olarak görülür. Ancak, daha çok bu aşama 10 yoldan oluşmaktadır. Bu doğrultuda, *sādhumatī* ifadesi de bu on yolun 9. aşamasını oluşturarak fikir ve düşünce açısından gelişkin Bodisattva metaforunu çağrıştırmaktadır (Encyclopædia Britannica, *Bhūmi* maddesi).

(1) Pramuditā: Terim, bir Bodisattva'nın Buda olma yolculuğuna başlarken diğer canlıları kurtarma düşüncesiyle neşeli olma durumunu ifade etmektedir. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “sevinç adlı yer” olarak zor durumların üstesinden gelme ve şimdiki Buda yoluna girme sevinci olarak bilinmektedir (Tokyürek, 2013, s. 304).

(2) Vimalā: Kirlilikten kurtarma. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “kirsiz temiz yer” olarak ahlaksızlığından kirinden kurtulma anlamında, ahlak erdemi ile ilişkilidir (2013, s. 304).

(3) Prabhākārī: Soylu öğretilerle aydınlanma. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “aydınlanacak yer” anlamında Bodisattva alanının üçüncüsü olarak sabır erdemine işaret etmektedir (s. 305).

(4) Arciṣmatī: Kötü arzuları ve cehaleti tüketen erdem ışığı “aydınlık”. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “parlayan bilgelik yeri” anlamında “dünyevi arzulardan uzak yerde Bodisattva

uygulamaları ile kötülüklerden uzak kalma erdemine işaret etmektedir (s. 305).

(5) Sudurjayā: Fethetmesi zor. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “zorlukları yenecek yer” anlamında “karanlığın aldatmasının ya da orta yolun bilgisizliğinin üstesinden gelme” erdemi olarak tahammül erdemine karşılık gelmektedir (s. 306).

(6) Abhimukhī: Hem ruhsal göçe hem de nirvana’ya yönelme. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “yüzü yukarı olma” anlamında akıllılık ve bilgeliğe işaret ederek görülmekte olan varlıkların muhteşem bilgisini ifade etmektedir (s. 306).

(7) Dūraṅgamā: Uzaklara kadar ulaşma. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “her yere yürüme yeri” anlamındadır. Terim, kavramsal olarak Bodisattvaların herkesi kurtarmak için çaba harcamalarını ifade etmektedir (s. 307).

(8) Acalā: Taşınmaz. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “sallanmayan yer” anlamındadır. Terim, sakin bir şekilde orta yol içerisinde bodhi ve mutluluk yeminine işaret etmektedir (s. 307).

(9) Sādhumatī: İyi düşünen, iyi düşünceli. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “bilgide mahir yer” anlamına gelir. Sınırlama olmadan özgür bir şekilde dharma bilgisine girmek olarak tanımlanan bu terim, on güce sahip olma kavramına işaret etmektedir (s. 307).

(10) Dharmameghā: Dharma bulutları ya da evrensel gerçeği yağdırma. Terim, Eski Uygur Türkçesinde “dharma bulutu yer” anlamında görülmektedir. Dharma kavramı, bereketli yağmur damlaları metaforu ile verilerek canlıların dharma’dan fayda sağlayacakları inancı anlatılmaya çalışılmıştır (s. 308).

2.4.3. Bir Gezici Derviş Topluluğu Olarak “Sādhular”

Sādhu ifadesinin sahip olduğu “iyi, güzel, mükemmel” anlamlarının kavramsal genişlemeleri, Hinduizm ve Budizmdeki “kutsal adam, kutsal kadın” olarak görülen *Sādhu* topluluğu ile anlaşılmaktadır. Sanskritçe kökenli *sādhu* ifadesi, “iyi, iyi adam, kutsal adam” anlamlarına gelen ve genellikle gezici rahip ve sofuları anlatan bir terimdir. *Sādhular*, Hinduizm içerisinde meditasyon ve Brahman tefekkürü yoluyla özgürlüğe kavuşma (*mokṣa*), dördüncü ve son aşama olan (*aśrama*) seviyesine gelmeye kendilerini adarlar. *Sādhular*, genellikle *sanyāsa* denilen dört yaşa dayalı yaşam şeklini benimsemeyi gösteren safran renkli elbiseler giyer. *Sādhu*, yaşam tarzı Budizm’de olduğu gibi

kadınlara da açıktır ve onlara Sanskritçe *sādhvī* साध्वी denmektedir (Chinese Buddhist Encyclopedia, *Sādhvī* maddesi).

Sādhular, Hindu çilekeşi olarak sosyal statü, para, şan, şöhret gibi dünyevi nesnelerle ilgilenmezler (Kaya, 2003, s. 169). Sofu yaşamı doğrultusunda gezici rolde görünen bu kişiler, dilenen, sadaka toplayan ve kutsal gözüyle bakılan kimselerdir. *Sādhular*, manastırlarda belli bir tarikata bağlı olarak toplu şekilde yaşayabilir ya da tek başına birkaç kişilik gruplarla şehirde dolaşabilirler. Bir guru'ya bağlı olan *Sādhular*, bu öğreticilerin vermiş olduğu prensipleri sıkı biçimde takip ederler (Gül, 2018, s. 334). Onların temel amacı, Evrensel Ruh'a karışa adına bu öğretiye uyan yaşam doğrultusunda topluma yardımcı olmaktır. *Sādhular*, saç ve sakalları birbirine karışmış şekilde, benimsedikleri mezhebe ait işaretleri alınlarına kazımış vaziyette görülmektedir (Kaya, 2003, s. 169).

Bugün, Hindistan'da yaklaşık olarak 4-5 milyon arası *Sādhvī* bulunmaktadır. Hint toplumu, onların yaşamlarına saygı duyup lanetlerinden korkarlar. *Sādhular*'ın sade uygulamalarla kişiyi ve toplumu kötü karmalardan uzak tutmaktadır. Bu sebepten ötürü, toplum tarafından bu insanlar desteklenir. Toplum tarafından verilen bu değer, sadece Hindistan'la sınırlı kalmaktadır. *Sādhular*, çeşitli dinî uygulamalara katılır. Bazı uygulamaları aşırı sade iken diğer uygulamaları doğrudan dualara, ilahi söylemelere ve meditasyona dayanmaktadır (Chinese Buddhist Encyclopedia, *Sādhvī* maddesi).

Sonuç

Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesinin dinî terminolojisi içerisinde genellikle kabul ve onay, tasdik ve iyi dileklerde bulunma anlamını taşıyan *sadu* < Skr. *sādhvī* kelimesi ile ilgili ulaşılan sonuçlara bakıldığında;

1. İlk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *sadu* < Skr. *sādhvī* ifadesi, dönem metinlerinde sayısal olarak AY yayınında kapsamlı örneklerle sahiptir. AY başta olmak üzere, dönem metinlerinde bu ifadenin “1. İyi, Güzel!. 2. Kutlu olsun!, Âmin!” anlamları söz konusudur.

2. Budist bir terim olarak kabul ve onay işlevinde “İyi!, Güzel!”; Budist sūtralar sonunda “Kutlu olsun!, Âmin!”, İnşallah!” anlamlarını taşıyan bu ifade, dinî bir terim olarak Türk dilinde yaygınlaşma adına ağırlıklı olarak Türkçe *ādgū* ve sonradan Tibetçe *ligso* ifadeleriyle eş anlamlı ikileme yapıları içerisinde kullanımlara sahiptir. Budist Uygur rahiplerinin geliştirdikleri dinî terminoloji oluşturma yöntemleri temelinde, eş anlamlılığın ürünü olan *sadu* < Skr. *sādhvī* ifadesine benzer bir kullanım ve türetim, bu ifadeden geliştirilmiş Uygurca *sadumatı* (Uyg. *bilge biligde uzanmak atlıg orun*) < Skr. *sādhumatī* sözcüğünde görülmektedir.

3. Türk toplumunun özellikle ticaret temelli ilişkiler neticesinde temasa girdikleri halklardan Soğdlar ve Toharlar, Türk Budizminin gelişimi noktasında etkilere sahip kavimler arasında yer almaktadır. Budizm’in dili olan Sanskritçe ve Çinceye dayalı kaynak eserleri ve bu eserlerdeki dinî terimleri Türk diline aktarmada aracı rolü üstlenen Soğdlar ve Toharlar, Wilkens tarafından da gösterilen köken bilgisi ile bu aracı rol görüşünü doğrulamaktadır. Soğdlar ve Toharlar, Türk Budizminin ilk evresinde ilgili öğretiyeye ait terimleri doğrudan Eski Uygur Türkçesine aktararak bu terimlerin Türklerce anlaşılmasında aktif rolde görünmüşlerdir.

4. Budizm özelinde dinî uygulamalarda üç kez söylenen *sādhū* ifadesi, kişiye zenginlik ve refah getiren bir sözdür. Budist metinlerin sonuç kısmında var olan dinî metnin sahip olduğu değeri ortaya koyan bu ifade, meditasyon durumunda aklı ve zihni berraklaştırması ile bilinmektedir. Terimin Hinduizm’de kutsal kadın” ve “kutsal adam” şeklinde gezici derviş topluluğuna ad olması, kavramın yaşadığı anlam genişlemesini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- 📖 Adams, Q. D. (1999). A Dictionary Tocharian B. Amsterdam-Atlanta: GA.
- 📖 Arat, R.R. (1940-1942). Uygurlarda İstıhlara Dair. Türkiyat Mecmuası, C. 7, 56-94.
- 📖 Barutcu Özönder, F. S. (2003). Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma. Kök Araştırmalar V/I (Bahar), 13-31.
- 📖 Can, M. (2010). Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- 📖 Çağatay, S. (1969). Türkçede Dinî Tabirler. Necati Lugal Armağanı (s. 191-198). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 📖 Doğan, İ. & Usta, Z. (2014). Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı. Ankara: Altınpost.
- 📖 Elmalı, M. (2015). Eski Uygurca Gramer Terimleri Vibakti-Samaz. İstanbul: Kesit.
- 📖 Elmalı, M. (2016). Daśakarmapathāvadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası. Ankara: TDK. **(DKPAM)**
- 📖 Gharib, B. (1995). Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English. Tehran: Farhangian Publications.
- 📖 Gül, A. (2018). Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü. İstanbul: İz.

- İsi, H. (2019). Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. **(UV)**
- Kara, G. & Zieme, P. (1976). Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. Berliner Turfantexte VII. Berlin: Akademie Verlag. **(BT VII)**
- Kaya, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: TDK. **(AY)**
- Kaya, K. (2003). Hint Mitolojisi Sözlüğü. Ankara: İmge.
- MacDonell, A. A. (1893). A Sanskrit-English Dictionary. Oxford: Printed At the Clarendon Press.
- Menges, K. H. (1995). The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Monier-Williams, M. (1899). A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages. Oxford.
- Oda, J. (1980). Eski Uygurca Bir Vesikanın Budizmle İlgili Küçük Bir Parçası. Türkiye Mecmuası C. XIX 1977-1979: 183-202.
- Ölmez, M. (2005). Türkçede Dini Tabirler Üzerine. Türk Dilleri Araştırmaları 15, 213-218.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca İkillemeler Üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 65 (2), 243-311.
- Soothill, W. E. & Hodous, I. (1937). A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index. London: Kegan Paul, Trench, Trubner ve Co.
- Sumagala (2018). Myanmar and Sāsana. Ugc Approved Journal 7, 1-4.
- Sutra Translation Committee (1998). The Seeker's Glossary of Buddhism. Corporate Body of The Buddha Educational Foundation.
- Sümer, N. (2018). Caynizm. Mustafa Alıcı & Süleyman Turan (Ed.). Dinler Tarihi I-II içinde (s. 254-272). İstanbul: Lisans.
- Tekin, Ş. (1976). Uygurca Metinler II / Maytrısimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma / Uygurca İptidaî Bir Dram. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. **(Maitr.)**
- Tenişev, E. R. (2012). Eski Yazı Dilleri: Türk Yazılı Abidelerinin Dilleri. Janilmirza Bapaeva (Çev.). Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1 (1), 53-68.
- Tezcan, S. (2001). En Eski Türk Dili ve Yazını. Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe içinde (s. 271-323). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- 📖 Tokyürek, H. (2013). Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü. Bilig, Yaz (66), 247-272.
- 📖 Tokyürek, H. (2018). Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Ankara: TDK.
- 📖 Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri. Ankara: TDK.
- 📖 Wilkens, J. (2007). Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig. Berliner Turfantexte XXV. Belgium: Brepols. **(BT XXV)**
- 📖 Yakup, A. (2010). Prajñāpāramitā Literature in Old Uygur. Berliner Turfantexte XXVIII. Belgium: Brepols. **(BT XXVIII)**
- 📖 Zieme, P. & Kara, G. (1979). Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- 📖 Zieme, P. (1985). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. Berliner Turfantexte XIII Berlin: Akademie Verlag. **(BT XIII)**
- 📖 Zieme, P. (2000). Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto. Berliner Turfan Texte XX. Belgium: Brepols. **(BT XX)**
- 📖 Zieme, P. (2005). Magische Texte des uigurischen Buddhismus. Berliner Turfantexte XXIII. Belgium: Brepols. **(BT XXIII)**.

Elektronik Kaynaklar

- 📖 <http://www.chinabuddhismencyclopedia.com/en/index.php?title=S%C4%81dhu> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).
- 📖 <https://www.britannica.com/topic/bhumi#ref122647> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).
- 📖 <https://asia.si.edu/wp-content/uploads/2017/07/Encountering-the-Buddha-Large-Print-Labels.pdf> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).
- 📖 <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/S/4> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).
- 📖 <https://ariyajoti.wordpress.com/2019/12/25/proper-usage-of-sadhu/> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).

 <https://puredhamma.net/buddhist-chanting/sadhu-symbolizes-purified-heart/> (Erişim Tarihi: 23.04.2020).

Kısaltmalar

Bk.	Bakınız.
C.	Cilt.
Çev	Çeviren.
Ed.	Editör.
Skr.	Sanskritçe.
TDK	Türk Dil Kurumu Yayınları.
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi.